

Žmonės ir gyvūnai lietuvių pasakose: didaktiniai ir psichologiniai aspektai

JURGA SADAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas – atskleisti gyvūno ir žmogaus santykių įvairovę tradicinėse lietuvių pasakose, siekiant suvokti gyvūnų reikšmę ir siužetų bei motyvų su gyvūnais prasmę šiame žanre. XIX–XX a. spausdinta ir archyvinė medžiaga pasitelkiama analizuojant pasakos etinius, pedagoginius bei psichologinius aspektus. Straipsnyje svarstoma, kur susikerta, o kur darniai sudera folkloristinis, psichologinis, kultūrologinis žvilgsniai į pasakojamąją tradiciją ir jos atspindimą pasaulėvaizdį.

RAKTAŽODŽIAI: pasaka, gyvūnai, tradicinė pedagogika, kultūrinė psichologija, lietuvių pasaulėžiūra.

Tradicinių lietuvių pasakų, kuriose vienaip ar kitaip nedalyvautų gyvūnai, nėra daug. Mažiesiems skirtose pasakose – gyvulinėse, formulinėse – jiems paprastai tenka net pagrindinis vaidmuo. Daugybė siužetų pasakoja apie žmogaus ir gyvūno glaudų bendradarbiavimą, savitarpio pagalbą ir priklausomybę. Dar didesnę glaudumą tarp žmogaus ir paukščio, žvėries, roplio rodo įvairūs metamorfozių atvejai pasakose, kai iš pradžių buvęs žmogumi herojus tampa gyvūnu, o gyvūnas ilgainiui atvirsta į žmogų. Pasakos dovanoja iliuziją, kad tarp žmogaus ir keturkojo ar sparnuočio tėra trapi ir neaiški skiriamoji riba, kuri, netikėtai pažvelgus, naujai susiklosčius pasakojimo aplinkybėms, gali ir pranykti. Užtenka gyvūnui prabilti žmogaus balsu, ir viskas pasikeičia: kasdienis pasaulis virsta magiška vieta ir prasideda neįtikėtinas pasakojimas.

TYRIMO KONTEKSTAS

Gyvūnijos tautosakoje tema ne kartą liesta lietuvių folkloristų. Studijų, straipsnių apie vieną ar kitą žvėrį, paukštį, vabalą ar roplį yra parašę Jonas Basanavičius (2009), Norbertas Vėlius (1990), Bronislava Kerbelytė (1993), Nijolė Laurinkienė (2000), Jurga Macijauskaitė (2004), Dainius Razauskas (Резау́скас, Цивья́н 2005;

Разаускас 2006, 2009), Radvilė Racėnaitė (2006), Jūratė Šlekonytė (2007, 2010), Daiva Vaitkevičienė (2008), Giedrė Šukytė (2009), Aelita Kensminienė (2012), Vita Džekčioriūtė–Medeišienė (2014). Autoriams paprastai rūpi platesnis kurio nors gyvūno vaizdinio žodinėje tradicijoje tyrimas, nevengiama pasidairymų į įvairius folkloro žanrus, į kelių tautų medžiagą, gretinami seniausių ir naujesnių laikų etnologiniai, folkloro ir mitologijos duomenys. Tokią mitopoetinę metodologinę prieigą analizuojant gyvūnų paveikslus ir prasmes pas mus reikėtų laikyti vyraujančia.

Straipsnyje kelsime kitus tikslus: laikydamiesi nuostatos, kad liaudies pasaulėžiūra yra bent iš dalies istoriškai determinuota, orientuosimės į pasakų, vaizduojančių gyvūnus ir žmonių santykius su jais, prasmę ir vertę, kokią jos galėjo turėti XIX a. antrojoje–XX a. pirmojoje pusėje bei viduryje – laikotarpiu, kai dauguma jų užrašoma, kai pasakų funkcija vis labiau siaurėja, ir jos pamažu tampa vaikams skirtu žanru. Tyrime labiau gilinsimės į gyvulines ir stebuklines pasakas, mažiau – į buitines, novelines pasakas, pasakas–legendas, nes jos ne tokios aktualios vaikų auditorijai.

Prieš pradėdant analizuoti konkrečius pasakų epizodus, svarbu prisiminti folkloristikoje ir gretutinėse humanitarinėse disciplinose susiformavusias nuostatas tradicinių pasakų prasmės atžvilgiu. Juk gyvūnijos vaizdavimas jose neatsiejamas nuo bendrojo pasakų prasmės ir verčių komplekso. Folkloristų darbuose pedagoginiai ir psichologiniai pasakų aspektai vis dar liečiami nedrąsiai, tarsi baiminantis minties, kad pasakos traktuotinos kaip žanras vaikams, kuris gali būti sekamas ir ugdomaisiais tikslais. Lietuvių folkloristai, pripažindami, kad pasakos yra įvairioms amžiaus grupėms skirtas žanras, niekada nelaiškė šio žanro pedagoginės, etinės funkcijos pagrindine; juolab vengta įžvelgti jose aiškesnius psychologizmo bruožus. Pasak Donato Saukos, pasaka – meninis žanras, ir ji sekama „ne kaip tam tikras pranešimas, žinia ar gyvenimo istorija, bet kaip įdomus, intriguojantis prasimanymas“ (Sauka D. 2007: 206), ji – „kažkas savo prasme labai neapibrėžta ir bendra, sąlygiška, kame simultantiškai pinasi mitologinės fantastikos atgarsiai su meninės vaizduotės įgeidžiais, su bendriausiu istorinės ir žmogiškos būties dėsnių suvokimu“ (Sauka D. 1970: 58).

Lietuvių pasakų etiškumas, moralumas vertinamas dvejopai: kartais pakiliai, adoruojančiai, o kartais – gana kritiškai. Pasakų tyrinėtoja B. Kerbelytė atsargiai kalba apie pasakos etinę vertę. Jos manymu, pasakos prasmės reikia ieškoti jos struktūroje, kuri istoriškai kintanti kartu su iššūkiais ir problemomis, kurias turi spręsti visuomenė (Kerbelytė 2011: 95). Mokslininkė pažymi, kad senųjų pasakų moralumas paremtas ne visuomenėje įtvirtintomis padoraus elgesio normomis, bet savųjų besąlygišku palaikymu (ten pat: 124); taigi jose su priešiškais personažais herojus gali elgtis be skrupulų, jam leidžiama gudrauti, išsisukinėti, bet taip jis nesieltgia su savo giminės atstovais (ten pat: 156). B. Kerbelytės nuomone, pasakos moko būti teisingam, tačiau teisingumas labiau susijęs su išlikimo strategijomis (ten pat: 12–13). Tuo tarpu D. Saukos darbuose pasakų idėjinė vertė neabejojama:

[L]eisdamą herojui triumfuoti prieš pikto jėgas, iškeldama jį virš visos aplinkos, pasaka teigia liaudies geresnio, teisingesnio gyvenimo idealą, bet idealą, grindžiamą fantastika, atplėštą nuo tikrovės realumo, – todėl labai neapibrėžtą, į kurį kiekviena epocha gali įdėti skirtingą turinį (Sauka D. 1970: 63).

[A]tbalsis į skriaudą, kova su realiomis gyvenimo blogybėmis, su engimu, pažeminimu, gilus socialinės teisybės jautimas, gražių žmogiškų santykių teigimas yra iš tiesų atvirai ir primygtinai keliami moteriškų pasakų idėjinė programa. Jose siekiama paties tyriausio žmogiškumo ir skaudžiausios pergyvenama, susidūrus su socialinio determinuotumo sąlygomis, kurios atsispindi ne tik visos visuomenės gyvenime, bet ir jos ląstelėje – šeimoje, kurią pasaka tik stebi (ten pat: 87–88).

Šių mokslininkų studijose randame vieną kitą svarbią pastabą ir apie pasakų gyvūnus. B. Kerbelytė yra pastebėjusi, kad

senovės žmonės savęs nepriešino gamtai. Samprata, kad žmogų paversti gyvūnu labai lengva, atsispindi keliuose stebuklinių pasakų ES [elementariuosiuose siužetuose – J. S.]. Galintis laikinai pavirsti koku nors gyvūnu herojus-žmogus laikomas pranašesniu: jis atlieka užduotis, kurių paprastas žmogus negalėtų atlikti. Tačiau dėl įvairių priežasčių savo tikrąjį pavidalą praradęs žmogus laikomas nelaimingu; jį reikia gelbėti. Todėl keliuose ES atsispindi kontaktų su gyvūnais baimė. <...> Taip pat skatinta vengti kontaktų su gyvūno kūno dalimi (taukais, kailiu), kai žmogus yra nuogas. <...> Taip pat lengvai žmogaus pavidalas suteikiamas gyvūnams. Dažniausiai žmogumi virsta gyvūnas, kai iš jo atimamas objektas, suteikiantis jam specifinių gyvūno išorės bruožų (žvėries kailis, paukščio sparnai). Galima manyti, kad ES, kuriuose vaizduojami herojų ar antipodų pavidalo pokyčiai, yra archajiški, tačiau būtina nepamiršti, kad daugelis šių ES naudojami sudėtingų siužetų pasakose, vaizduojant per daug tolimų vedybų ir šeimos santykių problemas, t. y. dažniausiai ES yra transformuoti. Kartais įmanoma teigti, kad pasakų ES atsispindi nepakankamas natūralių procesų pažinimas (Kerbelytė 2011: 100–101).

Kitaip tariant, gyvūnų ir žmonių ryšių glaudumas autorės susiejamas su mąstymo netobulumu, tam tikru naivumu.

D. Sauka, kalbėdamas apie gyvūnų paveikslų mitiškumą, taip pat laikosi istorinio požiūrio: neabejodamas, kad pasakos ištakos – mite, ir pritardamas Maxui Lüthi'ui teigia, kad, pavyzdžiui, slibino siela, uždaryta gyvūnų kūnuose, yra nuoroda į animizmą, pasakos motyvas apie mešką, ateinančią keršyti jos medžiotojui, – nuoroda į totemizmą, tuo tarpu herojaus kelionės į požemio pasaulį (jos taip pat neretai vyksta gyvūnui padedant) – nuoroda į šamanizmą. Mokslininko nuomone, pirmą kartą mitologinė fantastika pirmiausia reiškia savęs, gentinio kolektyvo ir gamtos suvokimą glaudžioje vienovėje, o motyvai apie santuoką su gyvūnais kyla iš mitinės sąmonės

difuziškumo (Sauka D. 2007: 210, 211). Pasak D. Saukos, pasakai būdingas intuityvus teisingumo jausmas. Jose atsispindi atjauta gamtai, kurios praėjusių amžių kaimiečiai mokė savo vaikus (ten pat: 220–221).

Pasaulyje populiarī ir psichoanalitinė pasakų interpretacija. Gyvūnija čia traktuojama simboliškai ir tapatinama su natūralia instinktyviaja prigimtimi, kurią šiuolaikiniam žmogui neva reikia pažadinti ir išmokti ja sąmoningai naudotis¹, arba rekomenduojama pasitelkus pasakas ar mitus įsisąmoninti tamsiąją žmogaus prigimties dalį, ištraukus ją iš sąmonės, kad neliktų nereflektuotų tamsiųjų asmenybės pusių. Pastarąją mintį įvairiais pavyzdžiais grindžia Bruno Bettelheimas. Šio mokslininko ir psichiatro knygoje *Kodėl mums reikia stebuklo* (2017) itin ryški mintis, kad tradicinė liaudies pasaka dėl savo senumo, autentiško, necenzūruoto, per amžius susiklosčiusio santykio tarp sekėjo ir klausytojų atspindi pasaulį kaip tik taip, kaip vaikui to labiausiai reikia. Tad, anot autoriaus, pasaka padeda rasti vietą nesąmoningam turiniui sąmoningose fantazijose ir sumažinti *id* keliamą įtampą (Bettelheim 2017: 15–17). Nors autorius teigia, kad pasakos nėra didaktiškos ar siaurai pamokomo turinio (ten pat: 229), vis dėlto jose gėriui ir blogiui suteikiamas aiškus pavidalas ir parodoma, kad nusikalsti neapsimoka (ten pat: 19–20). Gyvūnų sužmogintas vaizdavimas B. Bettelheimui atrodo logiškas, nes vaikų mąstymas esąs animistinis, be to, pasaka mažamečiui teikianti daugiau pasitikėjimo savo patirtimi ir mąstymu nei šiuolaikinė gamtamokslinė informacija (ten pat: 72–76). Grėsmingų gyvūnų paveikslus mokslininkas vienareikšmiškai sieja su *id* (nesąmoninguoju ir paveldimuoju asmenybės struktūros dariniu) ir tik retais atvejais kai kurias paukščių paveikslus – su *superego* (įsisąmonintomis ir internalizuotomis vertybėmis, idealais, moralės normomis, perimtomis iš šeimos):

Id dažnai vaizduojamas kaip koks nors gyvūnas, panašiai *id* suprantamas ir psichoanalizėje. Toks gyvūnas reiškia mūsų gyvūnišką prigimtį. Gyvūnai pasakose dvejobi: pavojingi, nusiteikę naikinti <...> ir išmintingi gyvūnai pagalbininkai, rodantys personažui kelią ir jį gelbėjantys. <...> Ir pavojingi gyvūnai, ir gyvūnai pagalbininkai atspindi mūsų gyvūnišką prigimtį, mūsų instinktyvias paskatas. Pavojingieji simbolizuoja nesutramdytą *id*, dar nepajungtą *ego* ir *superego*, dar tebeturintį visą pavojingą galią. Gyvūnai pagalbininkai simbolizuoja mūsų prigimtinę galią, – tai taip pat ir *id*, – bet jau priverstą tarnauti visos asmenybės labui. Taip pat būna gyvūnų, – paprastai baltų paukščių, pavyzdžiui, balandžių, – kurie simbolizuoja *superego* (ten pat: 114–115; išskirta mano – J. S.).

Psichoanalitiniu požiūriu, tik pripažinus gyvūniškos prigimties svarbą asmenybėje įgyja galią. Žiaurų susidorojimą su blogiu pasakos pabaigoje B. Bettelheimas vi-

1 Šią idėją kaip leitmotyvą knygoje *Bėgančios su vilkais: laukinės Moters archetipas mituose ir pasakose* kartoja Clarissa Pinkola Estés (2005).

siškai pateisina. Tai esanti svarbi laimingos pabaigos sąlyga: tik pašalinęs priešiškus personažus ir susitapatinęs su pagrindiniu herojumi nugalėtoju, vaikas gali tikėtis valdyti savo gyvenimą (ten pat: 118, 219).

Visai priešinga būtų prancūzų kultūros istoriko Roberto Darntono nuomonė apie senųjų pasakų vertę. Viena esminių R. Darntono metodologinių nuostatų yra ta, kad klasifikuoti pojūčius ir įprasminti daiktus išmokstame vadovaudamiesi savo kultūrai būdingais vertybiniais principais, todėl svarbu paisyti istorizmo ir atsižvelgti į tautos ir regiono specifiką, jausti socialinius, politinius, kultūrinius kontekstus (Darnton 2002: 14–19). Kritikuodamas B. Bettelheimo metodą, jis užsipuola šį dėl neistoriškumo, neautentiškų, bet suliteratūrintų variantų naudojimo, taip pat dėl to, kad labai tiesmukai susieja *id* su gyvūnais. Kaip sako R. Darntonas, psichoanalitiniu požiūriu pasakoje apie Raudonkepuraitę *ego* (Raudonkepuraitė) nugali *id* (vilką), ir tai esąs būtinas patyrimas vaikui suvokiant pašamonės turinius ir atrandant vertybes, bet, autoriaus pastebėjimu, autentiškose XVII a. prancūzų pasakose vilkas visada lieka nenugalėtas (ten pat: 20). Taigi jis atmeta tą psichoterapinę vertę, kurią joms suteikia psichoanalitinis metodas. Negana to, R. Darntonas atvirai teigia, kad senosios prancūzų pasakos atspindi žiaurų ir brutalių liaudies gyvenimą, kuris buvęs „grasus, gyvuliškas ir trumpas“, o pačios pasakos nors ir nepropaguoja amoralumo, tačiau labai dažnai jomis nuneigiama nuomonė, kad už dorybę bus atlyginta (ten pat: 39, 67). Kaip matome, psichoanalitinis ir kultūrologinis pasakų vertinimas susikerta, tačiau kas tai lemia – metodologija ar skirtingi tyrimams naudoti šaltiniai, o gal tyrimo tikslai?²

Šią polemiską situaciją recenzijoje apie lietuviškai išleistą B. Bettelheimo knygą užčiuopia ir J. Šlekonytė. Ji pastebi, kad vaikų psichoterapijai ir psichoanalitinei tekstų analizei naudojamos suliteratūrintos pasakos, kurias vis dėlto linkstama vadinti tradicinėmis, be to, jas interpretuojant kaip terapinę priemonę, neatsižvelgiama į tai, kad senosios pasakos buvo skirtos ir suaugusiems (Šlekonytė 2018: 227). Mokslininkė yra išsakiusi nuomonę, kad senųjų pasakų etiškumo ir jų tekstų pritaikymo šiems laikams problema esanti aktuali ir vis dar neišspręsta (Šlekonytė 2015: 138). Pridėję netilstančias diskusijas visuomenėje dėl senųjų pasakų motyvų šurkštumo, gauname visai rimtą klausimą: ar gali būti, kad senoji tradicinė pasaka yra antipedagogiška, o ugdymui ir terapijai tetinka literatūriški jų perdirbiniai, vėlyvos, savajam laikui pritaikytos adaptacijos³? Bandydami ieškoti bent dalies atsakymo į šį

2 Čia priartėjame prie kultūrinės psichologijos problematikos, nes paliečiame bent keletą šiai disciplinai aktualių klausimų: kaip smarkiai asmens dvasinę sritį paliečia jį supantis kultūrinis kontekstas; ar psichoterapiniai modeliai, sukurti vienoje kultūroje, gali būti be korekcijų pritaikyti kitose kultūrose, kiek mūsų suvokimas apie asmenybės turinius yra universalus ir kiek jis matytinas tik kaip tam tikro regiono ar epochos darinys.

3 Diskusija apie tradicinių pasakų tinkamumą moderniems laikams Lietuvoje nėra nauja. Kaip rašo Romualdas Skunčikas, XX a. pirmaisiais dešimtmečiais šį klausimą aktyviai svarstė lietuvių rašytojai ir pedagogai. Jau tada Vaclovas Biržiška sakė, kad vaikams iki dešimties metų būtinai

klausimą, suprantame, kad lietuviškoji medžiaga tyrimui itin tinkama: mūsų pasakos dėl vėlyvo lietuvių visuomenės raštingumo ir sąlyčio su pasaulietiniais tekstais yra labai informatyvi medžiaga senajam žemdirbių visuomenės mentalitetui tirti; o tai, kad iki pat XX a. antrosios pusės pasakos neretai užrašomos iš neraštingų pateikėjų ir renkamos daugiausia iš žemiausio socialinio sluoksnio žmonių, leistų tikėtis, kad turime galimybę prisiliesti prie gana archajiškų pasakų variantų ir sykiu matyti savaiminę to archajinio klando kaitą šiuolaikinio gyvenimo sąlygomis.

Tad straipsnyje, apsiribodami tik lietuviškąja medžiaga, bandysime aptarti šiuos klausimus: kiek lietuvių tradicinė pasaka empatiška gyvūnijos požiūriu? Ar teisinga prielaida, kad tik literatūros tradicija humanizuoja senąjį folklorą? Ar lietuvių pasakoms tiktų teiginys, kad gyvūnija jose reprezentuoja *id* – nesąmoningąją, tamsiąją asmens pusę, varas, kurias siekiame nustumti į pasąmonę? Ar senajai lietuvių kultūrai priskirsime šurkštumą, neetiškumą kaip būdinguosius praėjusių epochų žmonių bruožus? Jei atsakymai bus teigiami, turėsime suabejoti mūsų folkloristų teiginiais apie žmogaus ir gamtos ryšių glaudumą lietuvių pasaulėjautoje ir apie pasakų žanro idealizmą.

Kodėl pasakų didaktikai ir psychologizmui tirti pasirinkti gyvūnai ir epizodai su jais? Visų pirma, pasakose gyvūnai labai svarbūs, jie neišvengiamai dalyvauja tikrinant herojaus brandą, vertybes, be to, kaip parodė gausi medžiaga, neretai pasakotojai epizodus, kuriuose herojus bendrauja su gyvūnais, linkę vaizduoti bent šiek tiek jautriau, detaliau nei kitas pasakojimo vietas. Kitaip tariant, epizodai su gyvūnais labai dažnai leidžia stebėti, kaip subjektas susitinka su *kitu*, todėl jie labai informatyvūs tiriant etinį ir pedagoginį pasakų turinį.

Straipsnis rašytas remiantis šaltiniais: Leonardo Saukos ir Kosto Aleksyno parengta *Jono Basanavičiaus bibliotekos* knygų serija, kolektyvinio penkiatomio leidinio *Lietuvių tautosaka* 3-iu (1965) ir 4-tu tomiais (1967), Bronės Kazlauskienės parengtu rinkiniu *Močiutės pasakos* (1985), taip pat Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno medžiaga ir B. Kerbelytės sudarytu *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogu* (KbLPTK). Dar buvo nagrinėti keli leidiniai, kuriuos galėtume laikyti pavyzdžiais, kaip XX a. visuomenei pristatoma

.....
reikia pasakų, o pedagogas Klemensas Skabeika pasakomis siūlė lavinti vaikų vaizduotę, tačiau taip pat ragino atsisakyti tekstų su žiauriomis scenomis. Pedagogas Augustinas Jakučionis atkreipė dėmesį į pasakų teigiamą poveikį vaikų kūrybingumui ir emocijoms, o Pranas Mašiotas jose matė tautos pasaulėjautą. Tuo tarpu teatro teoretikas Juozas Geniušas neigiamai vertino pasakų fantastiką, kaip žalojančią vaiko psichiką, ir ypač smerkė tuos jų tekstus, kuriuose „piktas gudrumas, apgaulė, neteisybė gauna viršų, nugali tiesą ir gėrį“. Literatūrinių pasakų kūrėjas Antanas Giedrius mąstė priešingai – žiaurias pasakas laikė reikalingomis, nes jomis vaikas pratinamas prie to, kad ir gyvenime visai atsitinka. O štai Jonas Skrebys buvo kritiškas pasakų žiaurumų ir fantastikos atžvilgiu, bet palankiai vertino šio žanro pedagogines galimybes. Vėliau, XX a. antrojoje pusėje, pereita prie minties, kad pasaka visų pirma yra meno kūrinys ir jos vertė turi būti matuojama kaip tik šiuo kriterijumi (Skunčikas: 14–17).

pasakojamoji tradicija, – tai Salomėjos Nėries parengtos *Mūsų pasakos*, Jono Stuko sudaryta rinktinė vaikams *Lietuviškos pasakos* (1969), Bronislavos Kerbelytės rinktinė *Gyvasis vanduo* (1989), Aldonos Liobytės *Gulbė karaliaus pati* (1986).

GYVŪNO VAIZDINYS LIETUVIŲ PASAKOSE

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad pasakose gyvūnų tiesiog knibždėte knibžda, bet, atidžiau pasidairius, paaiškėja, kad siužetų herojais tapo anaiptol ne visi mums pažįstami padarai. Lietuvių stebuklinėse ir gyvulinėse pasakose dažnai aptiksime vilką, lapę, mešką, kiškį, ežį, tačiau beveik nerasime voverės, bebro, barsuko, briedžio, stumbro. Kalbančiu herojumi netampa žiurkė, šermuonėlis, audinė, kormis. Pasakose minimos gyvatės (kirmėlės), bet ne konkrečiau – angis ar gluodenas, gana retas driežas, nors sodybose jis visų pastebimas (minimas tipuose AT 531, 532, pagrečiui su žalčiu). Naminiai gyvulėliai taip pat nevienodai dažnai vaizduojami: populiariausi ir iš arčiausiai parodomi – arklys, žirgas ir karvė, kalaitė, ožka, rečiau – katinas. Stebuklinėse pasakose žirgui ir karvei suteikiama daugiausia nepaprastų galių ir kaip tik jie padeda herojui išvengti raganos, laumės ar pamotės ir atlikti žygdarbius. Čia vėlgi vertėtų klausti, o kodėl beveik neturime avies, parodytos pasakoje iš arti, kaip veikiančios, turinčios jausmus; yra tik avinėliu paverstas broliukas. Gal atsakymas tas, kad avys ne itin jaukios – susispietusios būryje, baikščios – jos gal mažiau leido įsivaizduoti galimą asmeninį santykį. Pagrindiniu veikėju pasakoje retai tampa kiaulė, nors šiaip ji dažnai minima. Ar tai ką sako apie pasakų amžių, ar gal daugiau apie paties žmogaus santykį su ūkiniais gyvuliais? Gal natūralu jautriau pasakoti apie tuos, kuriuos kasdien lieti, glostai, kurie tvarte būna po vieną, du, ne būriu, kurie turi vardą, auginami ir prižiūrimi daugiau nei vienus metus, laikomi ne mėšai, yra pagrindiniai talkininkai darbuose.

Atrodytų, pasakos tikrai nėra tas žanras, kuriuo būtų siekiama supažindinti klausytoją su visais gyvosios aplinkos objektais. Galima sakyti, jose nevaizduojamos rūšys kaip gyvūnų grupės su tam tikrais biologiniais išorės požymiais ir būdinga elgsena, – veikia tik pavieniai individai. O kai kas pasakytų, kad ir pavieniai gyvūnai nevaizduojami, nes pasakų veikėjai labai mažai ką bendra turi su tikru žvėrimi ar paukščiu. Skaitant jas susidaro įspūdis, kad ir gyvūnijos skirstymas labai jau negudrus; įvardijamos trys didelės grupės: skraidantys, plaukiojantys ir bėgiojantys. Pasigestume čia ir išsamesnių medžioklės ar gyvulininkystės žinių (nedetalizuojama, kaip užtikti žvėrį, kaip elgiasi varovai, kaip taikomasi į auką, pasakose beveik nieko nekalbama apie gyvulių veisimą, gydymą, pašarus ir pan.). Pagaliau, ir gamtinė biologinė gyvūnų tarpusavio priklausomybė senuosiuose tautosakos siužetuose nėra aktualizuota ar kaip nors raiškiau pavaizduota.

Kur kas labiau tam tiktų sakmių žanras. Štai ir jų struktūra dažniau komponuojama taip, kad pasakojimo pabaigoje paaiškėja, kodėl vienas ar kitas gyvūnas įgijęs

tam tikrų išorės ar elgsenos bruožų. Beje, tie bruožai susiejami su Dievo valia ir moralės principais, tad etiologines sakmes kur kas labiau galėtume laikyti gamtos pažinimui ir pedagogikai skirtu žanru. Tuo tarpu pasakose ryškesnė kita tendencija: pavaizduoti gyvūną – žmogaus likimo bendrakeleivį, parodyti jo „žmogiškumą“, jo svarbą herojaus išbandymuose ir jam siekiant tikslo. Dėl to pasakų gyvūnai neretai labiau primena simbolines, alegorines figūras ar socialinius tipus. Tai šiek tiek komplikuoja pasakų idėjinio turinio suvokimą. Ar galima sakyti, kad pasaka moko santykio su gamta, gyvūnija ar vis dėlto – ko kito? Ar įmanomas ekologinis santykis su gyvūnija pasakose? Vienas galimas atsakymas glūdi pasakos ištakose, prigimtyje. Pasak D. Saukos, pasakos esmė, tikslas – nuo pat žanro formavimosi pradžių – šeiminių ir socialinių santykių refleksija (Sauka D. 2007: 216). Vis dėlto, net ir suprantant pirminius šių pasakų tikslus, turime pripažinti, kad pats gyvūnų personifikavimas jau skatina vaikus ugdyti jautrumą gyvūnams, nes parodo, kad ir jie jaučia skausmą, liūdi, gailisi, bijo. Taigi – prašosi atjautimo. Vaikai nedaro skirties tarp realistinio ir sąlygiško pasakojimo. Visi personažai jiems yra ir tikri gyvūnijos atstovai, nesvarbu, kad jie įgyja daug žmogui būdingų bruožų. Todėl mažiesiems sekamose pasakose santykį su gyvūnija reikėtų vertinti kiek kitaip nei sekamose paaugliams ar suaugusiesiems. Jei pasaka sekama vaikams, nesvarbu, koks jos sąlygiškumo laipsnis, ji vis tiek moko tiek socialinių įgūdžių, tiek santykio su gamtiškuoju pasauliu.

Pasekime, kaip lietuvių tradicinėse pasakose apibūdinami gyvūnai. Jie retai kada turi konkrečią išvaizdą detalizuojančių apibūdinimų ar palyginimų, neturi išsamios nei biologinės rūšinės, nei išplėtos suasmenintos, psichologizuotos charakteristikos. Jie retai kada turi neigiamus ar teigiamus epitetus. Kartais atrodo, kad pasakų gyvūnai yra panašesni į dramos nei į literatūros personažus, nes kai jie kalba – tampa gyvesni. Tarytum ne tiek svarbu, kas veikia, bet kas apskritai įvyksta.

Kita vertus, tradicijoje gyvavo aiškus supratimas, kokie būdo bruožai būdingi vienam ar kitam gyvūnui – pasakos personažui. Lapė – visada gudri, vilkas – piktas ir alkanas, meška – stipri ir kvaila, kiškis – greitas ir baikštus, bet pasipūtęs, ežys – sumanus, višta – verksnė, ožka – atkakli ir melagė, karvė – dosni ir geraširdė, žirgas – eiklus ir ištvermingas. Tiesa, tos savybės nebus įvardytos, jas atpažįstame iš veikėjų elgsenos⁴. Jei gyvūnų paveikslai pasakose tokie apibendrinti ir net schemiški, tai galbūt kad vaikas nieko jiems ir nejaučia, neįsigyvena į jų padėtį?

.....
 4 Stereotipiniai būdo bruožai, kuriuos pasakose turi gyvūnai, anaipol nėra jų vertinimo tradicinėje kultūroje pilnas atspindys. Skirtinguose tautosakos žanruose ar tiesiog žmonių atsiminimuose, frazeologijoje gyvūnui gali būti priskirta daug įvairesnių bruožų nei vien pasakose. Pavyzdžiui, vilkas, remiantis kalbos, tikėjimų ir tautosakos duomenimis, tradicinės kaimo kultūros atstovų praeityje vertintas ambivalentiškai (žr. Jasiūnaitė, Smetona 2014: 25).

ŽMONIŲ IR GYVŪNŲ SANTYKIŲ PSICHOLOGIZMAS BEI ETIKA

Ar mūsų pasakos įtaigios, psichologiškai pagrįstos, ar galima kalbėti apie tam tikrą jausmų ugdymo kultūrą tautosakos teksta? Ar yra galimybių įvardyti tradicinį emocinį sąmoningumą kaip specifinį, išskirti senuosius žodinius emocijų reguliavimo būdus? Ar tradicinė etika⁵ yra sąmoningai paremiama psichologizmu ir kam atiduodama valia pasakoje – emocijoms ar moralės principams?

Užbėgant už akių reikia pažymėti, kad mūsų tautosaka etiniu ir psichologiniu poveikiu auditorijai nevienalytė. Santykiai su skirtingais gyvūnais ir santykių raiška pasakose labai įvairi. Tai lemia realiai vyravęs požiūris į vieną ar kitą gyvūną arba vaidmuo, kuris jam tenka pasakoje. Rasime siužetų, kur santykis su gyvūnija itin pragmatiškas, ir rasime, kur ji tausojama, globojama, ypač gerbiama ir net su dievinama.

Pabandysime išskleisti santykių spektrą pagal emocinį ir etinį pobūdį.

Baimė paremtas santykis

Baiminga pagarba gyvūnijai būdinga pasakoms, kurias linkstama laikyti labai archajiškoms, siekiančiomis totemizmo laikus. Jose veikia pavojingi ir stiprūs gyvūnai, kuriems bijoma pakenkti (čia minėtinos pasakos apie vilką ar mešką, kuriuos sužalojus tuo metu, kai jie negali apsiginti, laukia mirtis – AT 163B*, „Meškos vilnos“, „Senelė ir vilko vilnos“ – LTt 3 49, 50). Šiomis pasakomis galimai perteikiama idėja, kad nevalia žaloti totemo. Lietuvių pasakų medžiaga rodo, kad archajinis baimingas ir pagarbus santykis su stipriais ir galingais gyvūnais ilgainiui kito, atsirado ir šiuos gyvūnus pašiepančių pasakų, kuriose įsivyravo žmogaus pranašumo prieš gyvūnus supratimas; pavyzdžiui, pasakoje „Siuvėjas ir vilkas“ (AT 121, LTt 3 51) siuvėjas nukerta vilkui uodegą ir kaip tik dėl to išsigelbsti nuo viso vilkų būrio; pasakoje „Žmogus ir lapė“ (AT 155, LTt 3 43) ūkininkas, pamokytas lapės, užmuša kvailą mešką ir taip lieka gyvas. Taigi pasakų siužetai pasaulėžiūriniu ir vertybiniu požiūriu neretai vienas kitam prieštarauja. Vis dėlto mitinio baimingo santykio su gyvūnija nereikėtų priskirti tik praeičiai. Keli tautosakiniai pasakojimai iš XX a. pradžios, paskelbti *Lietuvių tautosakos* 4-ame tome, liudija, kad žmonės ir vėlesniais laikais susidūrimus su pavojingiausiais gyvūnais laiko ypatingais, lemtingais (LTt 4 803, 804); atskirą tokių pasakojimų grupę *Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge* išskiria ir B. Kerbelytė (KbLPTK 4: 160–177). Tie susidūrimai neva tikroviškuose liudijimuose neretai baigdavęsi mirtimi iš baimės.

5 *Tradicinė etika* šiuo atveju laikome tradicinėje lietuvių kaimo kultūroje per daugelį kartų susiformavusį gėrio ir blogio supratimą, socialaus elgesio kultūrą, laimės ir prasmės sampratą.

Baimės ir priešiško įveikimo santykis

Vienos populiariesnių stebuklinių pasakų, kuriose gyvūnai (vilkas, meška, žaltys, ežys, varlė, gyvatė, kiaulė...) tampa sutuoktiniais ir po vedybų atvirsta į žmogų, tampa patrauklūs. Šiose pasakose jie, nepaisant pavojingos ar nežavinčios prigimties, būna teigiami herojai. Vienas svarbiausių ribinių momentų, kuriuos išgyvena pagrindinis herojus tokiuose siužetuose, – pripažinti gyvūną vertą ryšio, neišsigąsti, nepasišlykštėti juo, jei reikia, išprausti, pabučiuoti, jei jis nusimeta naktimis gyvūno odą – išlaukti ir tos odos nedeginti. Žinoma, labiausiai tokias pasakas derėtų aiškinti matant čia santuokinio gyvenimo išmintį: jei nori, kad žmona būtų graži ir pranašesnė už kitas, tai ir elkis su ja kaip su karaliene, vadink maloniai, būk jai meilus; jei nori, kad vyras būtų ne vilkas, leisk jam tūnoti savyje tiek, kiek jam reikia, leisk pačiam spręsti savo problemas. Tiesa, lietuvių pasakose neretai svarbesnė mintis, kad laiminga tik ta karaliaus duktė, kuri nusilenkia tėvo valiai, neprieštarauja likimo išbandymui ir tam, kad tekėdama už gyvūno galimai praras statusą, garbę. Vis dėlto, jei į tas pasakas žiūrėsime vaiko akimis, teks pastebėti, kad vaikas jose randa žmogaus ir gyvūno lygiateisiškumą ir kartu priminimą, kad *kitą* kitokį reikia priimti, nes kitoks gali būti ir ypatingas, nepaprastai sėkmingas, be to, svarbu tesėti duotą žodį, net jei tą žodį davė ne pats herojus, o jo tėvas. Beje, tarp lietuvių pasakų apie santuoką su gyvūnais esama ir kitokių siužetų – gyvūnas sutuoktinis gali būti užmušamas, ir tokia pasakos pabaiga gali būti laikoma laiminga, taip yra, pavyzdžiui, pasakoje „Aguonėlė“ (AT 702B*, GV: 7–8).

Išskirtinė vieta tarp tokių siužetų tenka pasakai „Eglė žalčių karalienė“ (AT 425A). Tai pasaka, kurios dauguma variantų baigiasi dramatiškai – Eglės vyras žaltys užkappojamas, o vaikus jį paverčia medžiais. Priverstinis suartėjimas su svetimuoju čia dažniausiai niekam neatneša laimės. Leonardas Sauka, nagrinėjęs įvairius šios pasakos lietuviškų ir kaimyninių kraštų variantus, atkreipia dėmesį, kad labai dažnai pasakotojai linkę švelninti liūdną pasakos pabaigą ar pakeisti ją linksmesne, atsisakydami vaikų kankinimo epizodo ar Eglės šeimos pavertimo medžiais, o kai kada net stipriai trumpindami pasaką. Mokslininko nuomone, toks siužeto švelninimas vyko tiek XIX, tiek XX a. (Sauka L. 2007); taigi, galėtume sakyti, kad tyrimo autoriaus daroma prielaida, jog folklorinėje tradicijoje požiūris į žiaurius epizodus nuo seno įvairavo: vieni nevengė jų pasakoti laikydamiesi tradicijos autentiškumo, kiti, paisydami tiek savo emocijų, tiek galimų auditorijos lūkesčių, žiaurumo sąmoningai vengė.

Atjaučiantis santykis

Dalyje stebuklinių pasakų sėkmingą arba pražūtingą herojaus likimą lemia gyvūnui parodyta atjauta ir taip pelnytas jo, o kartais ir visos rūšies atstovų solidarumas. Paslaugų, suteikiamų gyvūnams, įvairovė didelė: herojus pasigaili sugautos žuvies ir

paleidžia ją atgal į vandens – taip pelno visų norų išsipildymą; herojus pasigaili gyvūno jauniklio ir už tai įgyja jo motinos pagalbą kelionėje; herojus teisingai padalija grobį skirtingiems gyvūnams ir taip įgyja jų galių; herojus pamaitina alkaną naminių gyvūnų žmonių maistu ir taip užsitikrina pagalbą ar ypatingą žinojimą; herojus išgelbsti išpirkdamas skandinti nešamus gyvūnus ir gauna stebuklingų dovanų...

Nors spausdintuose pasakų variantuose atjautos parodymo momentas pasakojimo stiliumi paprastai niekuo nesiskiria iš kitų pasakojimo vietų ir yra stilistiškai neutralus, bet pasitaiko autentiškų variantų, kur dėmesys konkrečiam gyvūnui yra labiau detalizuotas: pasakojimas tokioje vietoje tampa labiau įtraukiantis, tarytum aiškinantis, kodėl herojus taip pasielgė. Pavyzdžiams pasirinkome porą tekstų iš tautosakos pateikėjos Stėfos Savickaitės repertuaro. Ją, kaip vieną geriausių pasakotojų, mini L. Sauka knygoje *Lietuvių tautosaka* (Sauka L. 1999: 32). S. Savickaitės sekimo maniera ypatinga tuo, kad sekdamą ji tarsi taikosi prie mažo vaiko suvokimo; jai svarbiose pasakojimo vietose detalizuoja, stabteli, tarytum išsižiūri į situaciją. Štai pasakoje „Utėlės kailis“ ji taip perteikia piemens ir šuns bendravimą (AT 621):

Vieną dieną našlaitis jaunuolis ganė karves. Prie jo sėdėjo didelis šuo, o piemenėlis valgė juodą duoną. Nors duonos jis turėjo visai mažai, bet tos duonos jis vienas nevalgė. O kaip jis vienas gali valgyti, kad ir šunelis žiūri į jį, ir jis nori valgyti. Todėl jis valgydamas duoną dalijosi su šuneliu ir kalbėjo su juo: „Na, Margiuk, dalinkimės, ką turime, nes mudu abu ganome, todėl ir valgykime abu.“ (LTR 4670/880/).

Buitinėje pasakoje S. Savickaitė taip pat labai detalai pasakoja, kodėl ūkininkui, ėmusiam namuose pavaduoti žmoną, niekas nesisekė dirbti (AT 1408). Ypač nesisekė karves melžti:

Pirmutinę karvę pamelžė šiaip taip, nes pataikė iš kurios pusės atsitūpti melžti, o prie kitos karvės priėjo melžti ne iš tos pusės. Karvė nors ir rami buvo, bet iš kitos pusės melžiama nesileido ir spardėsi, o galų gale besispardydama karvė įkėlė koją į viedrą <...> ir išliejo pieną tos karvės, kurią pirmutinę pamelžė. Dabar jau supyko ir vyras – nusijusė diržą ir ėmė mušti karvę su diržu. O karvė, prigąsdinta ir dar mušama, visai nesileido melžiama, bet dar pradėjo badytis ragais, mat karvė buvo papratusi glostoma ir kalbinama, o ne mušama. Matydamas, kad tos karvės negalės pamelžti, jis parėjęs namo prašė piemenį, kad jis jam pamelžtų, kaip jis sakė, „tą nedorėlę karvę“. Piemuo eidamas melžti paėmė švarų viedrą ir kampilį duonos su druska karvei nuraminti. Atėjęs pas karvę jos melžti, jis ėmė ją kalbinti, padavė jai duonos su druska, paglostė, pakasinėjo karvei terp ragų ir atsitūpė melžti, pirma nuplovė tešmenį. O karvė, visą laiką atsukus galvą, žiūrėjo į ją melžiantį piemenuką, bet nesispardė. O kai piemuo pamelžęs vėl pakasinėjo, tada karvė jį pradėjo laižyti, lyg kad jį norėtų suėsti.

Piemenukas karvei kalbėjo: „Laižyk laižyk, tik nesuvalgyk, kai tu mane suvalgysi, kas jus beganys.“ (LTR 4670/520/).

Citata aiškiai rodo, kuo baigiasi pykčiu ir kuo baigiasi palankumu grįstas santykis su gyvūnu. Pateikėjos pasakose nekantrumas, neatsargumas, abejingumas gyvulio poreikiams yra bergėdžia laikysena, nešanti tik nuostolius. Atrodo, lyg pasakotoja dėsto mintį išėstai, gal net daugžodžiauja, bet suprantant, kad pasaka greičiausiai skirta mažam vaikui, tai tampa pateisinama: juk siekiama tikslumo, aiškumo⁶. Sykiu akivaizdi ir jos vidinė valia prikišamai parodyti, o koks gi santykis su gyvuliu yra tinkamas. Matome, kad tai ne tik dosnumas, higiena, atsargumas, bet ir artumas, atvirumas, nuoširdus rūpestis.

Ir kitų pasakotojų autentiškuose tekstuose pasakojimas gali sutankėti tose vietose, kur dėmesys kreipiamas į gyvulį, jo sunkią būklę. Tokiose vietose pasakojimas neretai tampa jutimiškesnis, atkreipiamas dėmesys į gyvulio fizinę būklę, būseną, jauseną, sakytume, sudaromas įspūdis, kad klausytojas nejučiomis tarsi įlenda į gyvūno kailį. Toks vaizdavimo būdas gali atrodyti vėlyvas, bet, kita vertus, dar Jono Basanavičiaus sukaupuose rinkiniuose randame vieną kitą sodresnį vaizdą, pasakojimą, tad pirštūsi išvada, kad ir XIX a. kai kurie pasakų sekėjai epiniame tekste nevengė detalumo:

– Vaikai, reik šuva pakart: paseno, niekam netinka.

Šunelis labai nusigando, tatai išgirdęs, vienok sau pamislijo, kad pakart nesiduos, bet geriaus išbėgs į mišką ir tenais kaip galės, taip versis, kad gyvybę palaikytų. Išlindęs iš po stalo, susirangė pagal duris, laukdamas, kumet jas kas pradarys. Kam nutikus, it iš šaudyklės šūvis išlėkė laukan ir – į mišką. Bet sunku gyventi miške nepratusiam. Tat ir šunelis nuliūdęs – galvą nuleidęs, uodegą paglemžęs, vaikštinėjo pirmą dieną po tankumynus, kad su kuo nereikalingu nepasitiktų (AT 100–104, BsL 75, pasaką pasekęs Juozas Bajorynas 1890 m. Gaurės parapijoj).

Nesunku pajusti, kad pasakotojas labai užjaučia į nepalankią būklę patekusį gyvulį ar juo paverstą pasakos herojų. Ir tai ne vienintelis atvejis. Gailestis gali lemti esminį siužeto posūkį. Taip atsitinka pasakoje apie burtininko mokinį – jaunuolį sugavo burtininkas ir tuoj visiems laikams pavers arkliu. Bet atsitiktinumas lemia kitaip: skirtinguose pasakos variantuose kalvio žmona, eidama pro šalį, ar vai-

6 Svarbu atkreipti dėmesį, kad S. Savickaitė pasakas ne sekė, bet užrašė Jurgio Dovydaičio prašoma. Tai, kad ji rašo pati, gal iš dalies ir lemia pasikartojimus ir grįžimus prie tos pačios minties; gal sekant balsu kai kurie žodžiai būtų praleisti, frazės sutrumpėtų, tačiau matyti, kad detalumas yra jos sekimo bruožas, ir viską smulkiai paaiškinti ji siekia sąmoningai. Kita vertus, neatmestina prielaida, kad tokį dėmesingumą detalėms S. Savickaitė bus perėmusi iš girdėtų ar skaitytų grožinių kūrinių. Juk pasaka užrašoma jau XX a. antroje pusėje.

kai *pamato* žirgo liūdesį ir neiškentę jį atriša ar nuima kamanas taip išlaisvindami (AT 325). Jei žiūrėsime į epizodą kaip skirtą vaikams ir pedagogiškai motyvuotą, tai tokio motyvo prasmė – parodyti, kad ir mažas atsitiktinis atjautos, gailesčio gestas *kitą* gali išgelbėti. O tai, kad tokiose pasakų vietose pasakojimas sutankėja, rodytų, jog pasakotojai sąmoningai kreipia vaiko dėmesį į *kito* bėdas, provokuodami atjautą, gailestį ir supratingumą.

Neretai pasakose atjauta gyvūnui yra ne tik šiaip natūrali emocija, bet ir privaloma moralinė laikysena. To patvirtinimą randame dvišakės kompozicijos siužetuose, paremtuose tinkamo ir nederamo elgesio sugretinimu. Štai viena mergina gražiai rūpinasi gyvūnu antipodu ir yra gausiai apdovanojama, o kita – beširdė, šiurkšti, nerūpestinga ir elgiasi su antipodu nepagarbiai, todėl pražūna (AT 480). Tokios struktūros siužetų didaktiškumą yra pastebėjusi ir akcentavusi Adelė Seselskytė (1985: 124).

Kitas svarbus būdo bruožas, kurio tikimasi iš herojų, yra kantrybė. Gyvūnui gali būti dirbama metus ir daugiau, kol galiausiai gaunamas norimas atlygis (beje, atlygis ne visada yra iš anksto sutartas, tad herojus tarnauja nebūdamas tikras dėl naudos), taigi pasakų motyvai apie santykius su gyvūnais kalba ne tik apie emocinį jautrumą, bet ir apie privalomą mokėjimą jais rūpintis ir kantrų reguliarią darbą. Gerbdamas gyvūnų gyvybę, tenkindamas jų poreikius, suteikdamas laisvę, herojus pelno šimteriopą atpildą. Kita vertus, nesunku numanyti, kad tokios pasakos buvo labai parankios pabrėžtinai parodyti, kas yra deramas ir nederamas elgesys su vyresniaisiais, kokio elgesio tikimasi iš jauno bręstančio žmogaus, ką jis turi mokėti dirbti, kokių elgesio taisyklių laikytis.

Dar viena svarbi stebuklinių pasakų mintis – nesvarbių gyvūnų nėra. Maži, silpni – taip pat gelbėtojai ir užtarėjai. Skruzdė ar pelė gali padėti sunkiausiu momentu. Toks „demokratizmas“ itin svarbus mažiesiems pasakų klausytojams. Šiomis istorijomis jiems perduodama žinia, kad ir jų maži poreikiai bei gebėjimai gali būti reikšmingi.

Saugumą teikiantis santykis

Kartais pasakose gyvūnas yra vienintelis gelbėtojas ir užtarėjas. Kalaitė, zuikelis saugo našlaitę nuo baisių pamotės kėslų, kol yra žiauriai nukankinami, karvė sergsti našlaitę net ir po mirties, palikdama stebuklingas priemones išsigelbėti (AT 511, AT 451A, „Karvė verpėja“, „Devyni broliai ir jų sesuo Elenytė“ – GKP: 72–79). Gyvūnų pasiaukojimas, saugant skriaudžiamo pagrindinio herojaus gyvybę, pakylėja juos iki ypatingų būtybių statuso. Vaikui čia turėtų būti svarbi pati idėja, kad kas nors, esant labai nepalankioms sąlygoms, gali ryžtis pasiaukoti dėl *kito*, kuriam labai sunku. Tačiau kartais epizoduose su gyvūnais galima nujausti ir kiek kitokią mintį – herojus, kurio atsižada artimieji, dar gali kreiptis į gamtos jėgas ir tikėtis jų

užtarimo. Štai pasakos apie meškos trobelę, užrašytos pietryčių Lietuvoje ir Baltarusijoje, turi tokį motyvą: mergaitė, tėvo palikta miške pražūčiai, apsistojusi miško trobelėje išeina laukan ir šaukia: „– Kas lauke, kas medy, ateikit pas mane dienų dienavot, naktų naktavot.“ Atsišaukė meška ir atėjo“ (AT 480, LTR 4159/72/).

Kita vertus, ir žmogus pasakose gali elgtis rūpestingai ar net pasiaukojamai gyvūno atžvilgiu. S. Savickaitės pasektoje pasakoje apie blusos odą (AT 621) randame net du tokius gyvūnų globos epizodus. Pirmiausia – valdovas daugybę metų slapta augina ir rūpinasi blusa. Vėliau, kai karalius primygtinai raginamas ištekinti dukterį, blusos oda jam tampa apsaugojimu nuo nepageidaujamų žentų. Taigi dėmesys menkam ir niekingam gyvūnui apsimoka. Bet dar didesnė dorybė – dalytis su gyvūnu ne iš pertekliaus, o iš nepritekiaus, laikant jį sau lygiu. Kaip tik taip elgiasi piemuo su savo šunimi ir dėl to gauna iš žynio dovaną – sužino, kieno odą jauniškių išbandymui pakabinęs karalius. Taigi pasaka tiek siužetu, tiek detalio kalba, aiškiniu perteikia idėją, kad gyvūną globojant ir gerbiant gali gauti antgamtinių jėgų palankumą ir pelnytį sėkmę.

Santykis su gyvūnu kaip autoritetu

Tiek krikščioniškoji ideologija, tiek antikinė literatūra teigia, kad gyvūnija buvo sukurta tarnauti žmogui. Analogišką požiūrį rastume ir lietuvių sakmėse (žr. BsL: 139–141), bet pasakose neretai išryškėja priešinga idėja:

– Jei nori, tarnauk pas mane metus. Kasdien po sykį iškūrensi krosnį, apmazgosi mane. Valgyti, ko tik norėsi, tą gausi. Metų gale aš tau duosiu gražią gražią skarelę, –

– taip sako kirminas kvailiui, išėjusiam į žmones tarnauti ir besivaržančiam dėl palikimo pasakoje „Trečiojo brolio tarnystė“ (AT 409*, GV: 162).

Pasakoje „Kaulinis senis ant geležinio kalno“ (AT 313) sakalas išprašo žmogaus jo nešauti ir dar liepia jį penėti trejus metus: kasmet žmogus sakalui supenėdavo dvidešimt jaučių ir sugirdydavo dešimt statinių alaus (LP: 65); populiarioje pasakoje „Meškos trobelė“ meška liepia mergaitei atidaryti duris, įkelti trobon, pataisyti patalą, krapštyti ausį... (LP: 43–47).

Pirmiau minėtuose pavyzdžiuose gyvūnui tarnaujama ne šiaip sau – tie gyvūnai nepaprasti, kitąsyk – jais būna užburti žmonės. Tokių pasakų kilmė galimai siejasi su iniciaciniais ritualais, su brandos patikrinimu. Bet, skaitant pasakas ne kaip archajiškų apeigų relikтус, o kaip tekstus, kuriuos vyresnieji sekėdavo vaikų pramogai ir ugdymui, matyti perteiktas supratimas, kad kai kada geriau paklusti, nusilenkti gamtiškajam pasauliui, kad net ir nesuprantami itin dosnūs patarnavimai vėliau gali duoti didelės naudos. Įdomu, kad tradicijoje šalia pasakų apie tarnavimą gyvūnams gyvavo labai panašios struktūros pasakos, kuriose tarnaujama Dievui, moteriškai

ilgais dantimis (greičiausiai čia giltinės personifikacija) ar raganai. Taigi gyvūnai gali pasakose užimti antgamtinių personažų, dievybių pozicijas.

Tradiciniu požiūriu pranašumą turi stipresnis, galingesnis. Daugumoje pasakų žmogus prašo gyvūnų pagalbos dėl tų jų fizinių gebėjimų, kurių pats neturi: gyvūnai – kas mažumu, kas greitumu, sparnais ar nėrimo po vandeniu gebėjimais – padeda išpildyti lūkesčius. Bent jau vaikams tokie siužetų epizodai kalba apie savi-tarpio ryšį, apie būtinybę pripažinti gyvūnų gebėjimus ir sykiu perteikia mintį, kad žmogus reikalingas gamtos pagalbos, kad jis nėra viršesnis.

Be abejo, rastume ir vieną kitą pavyzdį, teigiantį priešingai – kad žmogus stipriausias. Antai pasakoje „Levukas ir žmogus“ (AT 157, LTt 3 44) pasakojama iš jauno liūto pozicijų, – jis klausia seno tėvo, ar žmogus už jį stipresnis; žmogus liūtą įveikia gudrumu. Pasakoje „Kuisis, levas ir žmogus“ pastarasis priverčia pripažinti pranašumą prieš gyvūną, panaudojęs kardą ir šaunamąjį ginklą (AT 147, LTt 3 45). Bet nujaučiama ir potekstė: žmogus yra ne stipriausias, bet tik gudriausias.

Tačiau gudrumas dar nėra išmintis. O kam tradicinėje kultūroje priklauso žinančiojo galios? Vienas ryškiausių, geriausiai žinomų galios įgijimo maginių momentų yra Joninių naktis, kai radus paparčio žiedą galima įgyti kelis gebėjimus: matyti paslėptus turtus, viską žinoti arba mokėti gyvūnų kalbą. Kitaip sakant, gyvūnų kalbos mokėjimas prilyginamas visažinystei, visagalystei, karališkai padėčiai. Šią mintį paremia ir pasaka apie dvylika brolių, juodvarniais laksčiusių (LTt 3 150). Sesuo, ieškodama išskridusių brolių, keliauja pas žvėrių, paukščių ir žuvų valdytojus, kad sužinotų, kur juos rasti. Pasakoje apie kaulinį senį ant geležinio kalno (AT 537+313, LP: 64–76) pas gyvūnų valdytojas keliauja jaunikaitis. Gyvūnijos valdytojai – gyvūnų ir žmonių tarpininkai; jie žino, kas yra danguje, vandenyje ar ant žemės, vadinasi, žino viską.

O gudrumo, išradingumo, kilus pavojui, gali išmokyti ir lapė. Minėtinos pasakos, kuriose lapė pataria ūkininkui, kaip atsikratyti vilko, meškos ar išvengti galingųjų rūsčio (AT 155, „Už gera piktu moka“ – LTt 3 47, „Žmogus ir lapė“ – LTt 3 43).

Galima klausti: o kas gi pasakose moralesnis, doresnis? Pasakose ši tema nėra dažna, bet turime vieną taiklią pasaką, užrašytą Vinco Basanavičiaus XX a. pradžioje: žmogus paslepia nuo medžiotojų vilką, o šis ne dėkoja jam, bet nori suėsti. Žmogus reikalauja teisingumo ir prašo kumelės, seno šuns jį užstoti teisme, bet palaikymo nesulaukia, – gyvuliai skundžiasi, kad pasenę buvo išvaryti žmogaus iš namų. Teigdami, kad „už gera vis piktu atsimoka“, jie pasmerkia žmogų prapulčiai. Tik pakeliui pasipainiojusi lapė išgelbėja žmogų gudrumu: vilką įvilioja maišan ir paragina žmogų jį prikulti. Taigi tekstas turi lyg ir dvigubą moralą: su piktu – piktuoju, bet savo gyvulį apieisti senatvėje – negražu („Už gera piktu moka“ – LTt 3 47). Kartu primenama, kad žmogus nėra geresnis nei kitos gyvos būtybės.

Emocinį sąmoningumą provokuojantys siužetai

Ypatinga menine įtaiga išsiskiria gyvulinės pasakos, kurios sektos patiems mažiausiems vaikams. Nors šiose pasakose neretai vietoj pagrindinio herojaus būna ne žmogus, bet gyvūnas, nesunku pastebėti, kad žvėreliai ir gyvulėliai elgiasi visai kaip vaikai, tad pasaka mažiesiems klausytojams suteikia galimybę iš šalies pažvelgti į netinkamą elgesį ir įvertinti tokio elgesio galimas pasekmes. Štai gaidelis neatsispiria lapės vilionėms ir peržengia saugią ribą (AT 61B, „Katinėlis ir gaidelis“ – LTt 3 27); ožkelė meluoja namiškiams apie kitus namiškius ir yra griežtai nubaudžiama (AT 212, „Pusiau lupta, pusiau skusta“ – LTt 3 54); gyvulėliai neprisiima kaltės ir ją vis permeta kitam (AT 2021B, „Gaidelis ir Vištytė“, „Diedo gaidelis ir vištelė“ – LTt 3 56, 57), kol viskas baigiasi grėsmingo gyvūno pasirodymu; verksnė vištelė taip rauda prarastos pusės pupos ar sukulto kiaušinio, kol galiausiai, aplinkiniams reaguojant labai dramatiškai, namus ištinka rimti nuostoliai (AT 2022B, „Vištytė aukso kojytė“, „Vištelė, pelytė ir pupelė“ – LTt 3 86, 87). Šių pasakų tikslas – paprotinti vaikus, kokie elgsenos modeliai ar emocinės reakcijos jiems nesaugūs, neetiški, neproduktyvūs. Be abejo, šių dienų skaitytojams gali užkliūti kai kurių šių pasakų žiaurumas: katinėlis, atėjęs vaduoti gaidelio, be gailesčio uždaužia lapiukus ir sukiša juos į maišą, o senelis, sužinojęs apie ožkos melagystes, imasi jai gyvai kailį dirti. Vaizdų šiurkštumas šiuolaikinį skaitytoją šokiruoja, nors vargu ar šokiravo senojo kaimo vaikus, kurie tiesiogiai dalyvavo namiškių ūkinėje veikloje. Čia galime prisiminti ir B. Bettelheimą, teigusį, kad vaiko teisingumo jausmas reikalauja sunaikinti blogį tam, kad herojus (ir klausytojas, kuris su juo tapatinasi) jaustųsi saugus. Bet tiesos dėlei reikia pažymėti, kad minėtuose variantuose grėsmė ne visai panaikinama. Juk katinas, nužudęs lapiukus, lapę neretai palieka verkiančią, bet gyvą; o ežio išvaryta iš lapės olos melagė ožka sulaukia liūdno galo, bet lapei taip pat tenka ne itin maloni dalis – reikės gyventi kartu su dygiuoju ežiu. Žodžiu, lietuviškieji pasakų variantai demonstruoja nepakantumą antipodui, kuris siejamas su viena ar kita yda, bet kartu variantų pabaigos leidžia pamatyti, kad pasakos nekuria iliuzijos, jog vienu atpildo veiksmu galima išvengti visų problemų ir pasiekti visiškai patogų ir ramų gyvenimą. Toks pasakojimas tarsi pratina vaiką prie dalinės frustracijos jausmo ir kartu prie kasdienio gyvenimo realybės. Kita vertus, sverdami žiaurių motyvų poveikį vaiko psichikai, galėtume įsiklausyti ir į Luigi'io Volpicelli'o nuomonę: gyvenimiškoji vaikų patirtis dar gana menka, todėl užuominos apie kančias, mirtį nesukelia jiems konkrečių vaizdinių, o tik paryškina vidinę įvykio logiką (Skunčikas 2007: 17–18). Tuo tarpu vokiečių literatūros tyrinėtojas Walteris Scherfas mano, jog pasakos su šiurkštesniais, baisesniais vaizdais padeda vaikui įveikti baimės jausmą, be to, jei pasaka sekama artimųjų aplinkoje, vaikas jaučiasi gana saugus (ten pat: 18).

Priešiškas santykis

Gyvulinėse pasakose veikia gudruolė lapė, piktas ir nuolat alkanas vilkas, valdingas liūtas ir kiti su aiškiai išreikštomis ydomis gyvūnai, kurių paveiksluose įžvelgtume viduramžių socialinių tipų ar socialinių institutų parodijas (plačiau žr. Apybraiža 1936: 315–327). Su visais tais gyvūnais žmonių bendruomenės santykis žiaurus – jie pjudomi šunimis, užmušami lazdomis, bet suprantame, kad tai neretai alegoriškai perteikta socialinio protesto idėja, tam tikra žemiausių socialinių sluoksnių emocinė satisfakcija. Šioms pasakoms netrūksta šiurkštumo. Gudri ir klastinga lapė neretai išvengia bausmės, tad siužetai lyg ir pateisina jos nemoralų elgesį su fiziškai stipresniais priešininkais, tačiau laukinių žvėrių savanaudiškumą ir grobuoniškumą čia paprastai atsveria naminių gyvulėlių solidarumas.: kai pastariesiems tenka kautis su antipodais laukiniais žvėrimis, kurie paprastai vaizduojami kaip nedraugiški tarp savęs, gyvulėliai nugalai (ten pat).

Pragmatinis ūkinis santykis

Dalis lietuvių pasakų, ypač buitinės ir novelinės, išsiskiria realistiniu gyvūnų vaizdavimu. Žvėrys ir gyvuliai jose minimi kaip naudos objektas, turtas. Tiesa, čia reikia patikslinti, kad mūsų pasakose įgyti daug gyvulių paprastai nebūna pagrindinis herojaus tikslas ar svajonė, kuri galiausiai išsipildytų. Vis dėlto pragmatinė nauda dalyje pasakų aktualinama. Dėsninga, kad jei pasakoje nėra išreikštos pagarbos gyvūnui, tai ji nereiškiama ir žmogui. Štai Juozo Tarvainio⁷ pasakoje „Apie benkartų familiją“ (AT 592) pagrindinis herojus, būdamas nejautrus – motina jį užauginusi statinėje saugodama nuo pavojų, įgyja stebuklingus vargonėlius, kuriais grodamas iš pradžių mirtinai nuvargina karvių bandą, o vėliau ir įvairius sutiktus žmones (LTR 4057/17/). Kitoje XX a. pradžioje užrašytoje pasakoje „Šnekanti oda“ (AT 1535, LTt 4) broliai taip pasiduoda godumo ir keršto jausmams, kad iš pradžių dėl pinigų papjauna žirgus, o vėliau beširdiškai atsikrato ir žmonių. Vis dėlto, jei kalbėsime apie stebuklines pasakas, tai, prieštaraudami R. Darntonui, turėtume pastebėti, kad didelė dalis lietuvių pasakų neteigia moralaus elgesio beprasmiškumo ir paprastai vienu ar kitu būdu pabrėžia pasaulio darnos idėją: palankus santykis su aplinkiniais – pasiteisina. Akivaizdu, kad tokią nuostatą, kaip vyraujančią tautosakoje, bus norėję parodyti ir A. Stukas su A. Liobytė savo rinktinėse. Ir priešingai – pasakose žiaurus, agresyvus, nejautrus, savanaudiškas elgesys lemia prapultį, nesėkmę, nuostolį. Geriau įsižiūrėjus, lietuvių pasakų žiaurumas labiausiai kvestionuotinas pasakose apie raganas ir žiaurias pamotes – tai jos kėsinosi suėsti vaikus,

7 J. Tarvainį, kaip vieną geresnių pasakų sekėjų, mini L. Sauka knygoje *Lietuvių tautosaka* (1999); šio pasakotojo išskirtinumas tas, kad pasakų jis daug išmokęs dar vaikystėje iš savo tėvo, kuris vertėsi muzikavimu ir pasakų sekimu (pasakotojo biografiją žr. LTR 4057).

o vaikai pjauna raganiūčioms galvas ir būtent su šiais personažais herojui leidžiama pasielgti neetiškai – keršyti, žaloti, žudyti. Herojų, ypač vaikų, santykiai su gyvūnais paprastai daug žmogiškesni. Kraštutiniu atveju gyvūnas žudomas siekiant išsaugoti savo gyvybę ar tiesiog iš poreikio pramisti, bet daug dažniau gyvūnas, net ir pavojingas, pasirodo palankus ir su juo elgiamasi pagarbiai. Savanaudiškai ir žiauriai su gyvūnais paprastai elgiasi antipodai – pamotė, laumė, ragana.

Apžvelgus žmonių ir gyvūnų emocinių santykių aspektus lietuvių pasakose, peršasi išvada, kad vaizduojant jose gyvūniją, vyrauja tendencija gyvūnus tiesiog įkurdinti žmonių gyvenime kaip lygiaverčius veikėjus arba padaryti stebuklingus ir pajungti žmogaus naudai. Kita vertus, negali sukurti istorijos apie šunimi paverstą žmogų, jei neatpažįsti gyvūne tų pačių poreikių, reakcijų, išraiškų, kurias turi ir žmogus, kitaip tariant, jei žvelgi į jį atsiribojęs, egocentiškai ir nejautriai. Nemaža dalis tekstų rodytų, kad personifikuoti gyvūną pasakoje tolygu suteikti jam teisę į žmogišką santykį.

Verta ir šiaip pasvarstyti, o ką psichologiniu požiūriu duoda stebuklingo gyvūno pasirodymas, kodėl tam tikroms žmonių elgesio strategijoms įtvirtinti paranku pasitelkti personažą gyvūną. Juk atmetus mitines, religines, apeigines tokio vaizdavimo ištakas, vis tiek dar turi likti ir šiems laikams aktualių argumentų, kodėl moralines, psichologines, pasaulėžiūrines tiesas geriau perteikti pasitelkiant fantastinio pasakojimo priemones. Vaizduoti herojaus santykius su gyvūnais ir per juos perteikti tam tikrus elgesio modelius yra paranku todėl, kad netikėtas personažas leidžia į tipinę santykių situaciją pažiūrėti be išankstinių įsitikinimų ar įsivaizdavimų. Juk paprastai kultūroje, visuomenėje būna įsigalėję tam tikri lyčių, amžiaus grupių ar profesijų stereotipai. Be jų, dar veikia ir svarbesni dalykai – vaikas, augdamas šeimoje, su kiekvienu šeimos nariu yra užmezgęs tik jam būdingą santykį, ir jei pasakoje minimas šeimos narys elgsis kitaip nei jam pažįstamas atitinkamas žmogus, mintyse jis seks ne pasakos turinį ir ne ten vykstančią situaciją, bet dar lygins tą savo namiškį ir pasakos veikėją. Tuo tarpu herojus gyvūnas atpalaiduoja vaiko sąmonę nuo asociacijų su konkrečiais žmonėmis ir leidžia stebėti pasakoje pateikiamą situaciją. Šitaip per gyvūnų įtraukimą į pasakojimą tekste pateikiami moralės principai bei elgesio strategijos išreiškiami aiškiau. Kita vertus, kai tam tikras moralinis principas perkeliamas iš kasdienės erdvės į kitą – neįprastą, nekasdienę, jis neatrodo toks griežtas, lyg ir ne primygtinai būtinas. Vaikas išgirsta ne nurodymą, o rekomendaciją, kaip galėtų elgtis.

EMPATIŠKOJO SANTYKIO IŠTAKOS

Pasižvalgymas po įvairius šaltinius atskleidė, kad jautrumu, psichologizmu, etiniu ar pedagoginiu aspektais tautosaka labai nevienalytė. Kaip parodė pavyzdžiai, santykio gilumo, empatijos laipsnis tekste priklauso ne vien nuo siužeto, teksto struktūros,

bet ir nuo individualių pasakotojo intencijų, nuo sekimo stiliaus. Pastarasis kai kuriuose autentiškuose XX a. variantuose toks detalus ir psichologizuotas, kad priimena literatūrinį. Bet ar teisinga prielaida, kad senajai folklorinei tradicijai detalus psichologizuotas pasakojimas nebūdingas?

Straipsnio autorė atsirinko tris XX a. tautosakos pateikėjus – Juozą Tarvainį (LTR 4057), Stefą Savickaitę (LTR 4670) ir Veroniką Kavaliauskienę (LTR 4029) – kaip ryškius pasakų tradicijos atstovus ir peržvelgė jų rinkinius, siekdama suvokti psichologizuoto pasakojimo ir empatiškojo santykio su gyvūnija ištakas. J. Tarvainio pasektuose tekstuose aiškiai vyravo epinis pradai, dėmesys nuotykiui, siužeto vingiams. Pasakojimas psichologizmu neišsiskyrė. Tuo tarpu pasakotojos moterys sekė visai kitaip: stabčiodamos, smulkiai paaškindamos veikėjų elgseną ar aplinkybes, nurodydamos, kas, kaip ir kodėl vyksta, daug dėmesio skirdamos herojų emocijoms. Jų stiliaus nepavadinsi lakonišku, o tekstų – epiškais. Kyla pagunda jų tekstuose išvelgti grožinės literatūros įtaką, tačiau pasakojimo stilius – šnekamasis, o turinys daugiausia folklorinis arba buitinis. Pagunda išvelgti literatūriškumo įtaką kyla, kai lyginame šių moterų tekstus su spausdintais XX a. J. Stuko, A. Liobytės ar B. Kerbelytės parengtais pasakų rinkiniais, skirtais plačiajai vaikų auditorijai. Šiuose leidiniuose vyrauja itin epiškas, nedetalus pasakojimas be gilesnio psichologinio niuansavimo. Matant didelį kontrastą tarp šių pasakų ir archyvinių tekstų, kyla mintis, ar nebus atsitikę taip, kad vyriškasis pasakojimo stilius pasakų rinkinių rengėjų XX a. antroje pusėje buvo pasirinktas kaip kanoninis (galimai senesnis), o moteriškoji – jautresnė, detalesnė – pasakojimo stilistika nustumta į šoną, siekiant išlaikyti leidinių stilistinį vientisumą ir pasakojimo tolygumą. Tokią prielaidą leidžia daryti ir J. Basanavičiaus laikais surinkta autentiška tautosakos medžiaga (BsLPI) ar tarpukariu S. Nėries spaudai parengtos pasakos (SNP). Šiuose leidiniuose skirtingų užrašinėtojų iš įvairių Lietuvos vietų ir iš skirtingų pateikėjų surinkti tekstai taip pat nevienodi stiliumi, dėmesiu detalei ir herojų emocijoms.

Svarstant literatūros poveikio tradicinei pasakai galimybe, vertėtų atidžiau žvilgtelėti į populiariausią XIX–XX a. pradžios literatūrą. Devynioliktame šimtetyje plačiosios visuomenės labiausiai buvo skaitoma religinė, didaktinė ir publicistinė literatūra. Ji neabejotinai veikė žodinę tradiciją. Įvairių literatūrinių žanrų randame ir tautosakos rinkiniuose: religinių legendų, pasakėčių, istorijų iš laikraščių, autorinės poezijos. Bet ar tie tekstai būtų galėję pakeisti tradicinį pasakų pasaulėvaizdį, paveikti tradicinę pedagogiką ir formuoti kaimo žmogaus santykį su gyvūnija? Turbūt nebent tuo atveju, jei tai būtų buvusi lengvai atpasakojama (atkartojama mintinai) literatūra, suprantama vaikų auditorijai ir dar vaizduojanti gyvūnus. Visus šiuos bruožus turi pasakėčia. Tai vienas pirmųjų vaikams prieinamų didaktinių antikinių žanrų. Ezopo pasakėčias lietuviakalbei auditorijai Rytų Prūsijoje dar XVIII a. pradžioje pristatė Jonas Šulcas, o Lietuvoje 1829 m. – Simonas Stanevičius (Vanagas

1978: 6–9). Tačiau antikinėse pasakėčiose paprastōs atjautos paprastam sparnuočiui ar keturkojui nėra. Jose gyvūnai – socialinių ar moralinių normų alegoriniai įkūnijimai, čia jų paveikslai dar schemiškesni, todėl traktuoti šių kūrinų kaip žmogaus ir gyvūnijos santykių išraišką neišeina. Tiek pasakėčių, tiek kitų didaktinių skaitinių pasaulėžiūra daug labiau antropocentriška ir kur kas mažiau ekologinė nei ta, kurią matome mūsų pasakose.

Taigi empatijos gyvūnijai, kaip ir apskritai pasakų psychologizmo, neturėtume laikyti vėlyvu reiškiniu, atsiradusiu dėl literatūros poveikio. Džiuljeta Maskuliūnienė monografijoje apie vaikų literatūrą įtaigiai parodo, kokia normatyvi, moralizuojanti ir nepajėgi atliepti emociniams vaiko poreikiams yra XIX a. grožinė literatūra (Maskuliūnienė 2011). Ji galėjo išmokyti daugiausia prikišamo moralizavimo ir griežtos pasakojimo struktūros, kai iš pradžių pateikiamas neigiamas herojaus poveikslas, o paskui – teigiamas arba pasitenkinama tik neigiamu poveikslu ir herojaus gyvenimo glausta panorama, kuri baigiama privalomu moralu. Autentiškų folklorinių tekstų įtaiga – ypač vaiko atžvilgiu – daug stipresnė. Etiški ir neetiški būdo bruožai perkeliama gyvūnams, kurie dažniausiai sulaukia tokių pasekmių, kokių yra vertas jų elgesys. Moralizavimo ir prikišamo baksnojimo išvengiama, be to, kas yra svarbu vaikui, nepasakojama istorija apie ilgą, išstęstą procesą (tik retkarčiais minima kelių metų tarnystė ar mokymai). Taigi laikytina, kad tradicinių liaudies pasakų turinys ir meninė raiška daugeliu požiūrių pranoko to meto didaktinius skaitinius gebėjimu paveikti vaiko mąstymą ir jausmus. Todėl empatiškumą gamtai, emocinės savistabos skatinimą tikriausiai reikėtų laikyti savaiminiu senųjų pasakų bruožu.

Originalioji lietuvių literatūra į gyvūniją jautriau pradės žvelgti XIX a. antroje pusėje, veikiant švietimo, pozityvizmo, romantizmo idėjoms. Lietuvoje tokia pirmoji kregždė – Kajetono Aleknavičiaus didaktiniai eilavimai, kurių viename („Vaikas ir arklis senas“) perteiktas ir pamokymas nepliekti pavargusio darbinio arklio (plačiau žr. Sadauskienė 2005). Iš originalių lietuviškų pasakėčių atjautos gamtai ir gyvūnijai gaida nuskamba tik pavieniuose Valerijono Ažukalnio-Zagurskio („Artojas ir voveris“) ir Juozapo Lideikio („Piemuo ir skruzdės“) tekstuose (Vanagas 1978: 84, 138). Būtų galima sakyti, kad nuo to laiko lietuvių literatūra atjauta gyvūnijai ima vyti tautosaką, kol Jono Biliūno apsakymai „Kliudžiau“ ir „Brisiaus galas“ ją pralenkia jautrumu ir atsakomybe už tą, kuris pasiskūsti negali (B: 163–165, 227–230). Grožinės literatūros – sentimentalios, romantinės – įtaką pasakoms galėtume įtarti buvus svarbią nuo XX a. pradžios, kai pasakų sekėjų stilius galimai darėsi vis detalesnis ir vis labiau psichologiškai motyvuotas. Tačiau vėlyvoji stilistika tik papildė ar sustiprino tas vertybines ir pasaulėžiūrinės dominantes, kurias žodinė tradicija jau ir iki tol puoselėjo.

APIBENDRINANT

Žmonių ir gyvūnų santykiai lietuvių pasakose dažnai itin glaudūs, atliepiantys ir pozityvūs. Nors toks glaudumas kai kurių mokslininkų laikomas tam tikru archajiniu naivumu ar mąstymo difuziškumu, XIX ir XX a. pasakų variantai rodo, kad žmogaus ir gyvūno tapatinimas labai tikslingai panaudojamas ugdymo tikslams kaip tam tikra įtaigos priemonė. Tai iš dalies suteikia prielaidas manyti, kad iracionalusis pradai, kuris galimai vyravo kuriant pasakas senovėje, pastarąjį šimtmetį palengva ėmė užleisti vietą racionaliam senųjų siužetų įprasminimui. Taip pat tai rodo, kad pasakos gyvojoje tradicijoje vis labiau vertintos kaip vaikų pramogai ir ugdymui skirtas žanras.

Pasakų epizodai su gyvūnais vaikams turi dvejopą prasmę: jie perteikia įvairialypį per daug šimtmečių susiformavusį santykį su gamta, ją suasmenina ir sudvasina, kita vertus, gyvūnijos atstovų paveikslai pasitelkiami moralinėms sociumo normoms perteikti, vertybėms išryškinti. Dalijimasis, pagalba, atjauta *kitam* – elgsenos principai, kurie sąmoningai per siužetus su gyvūnais teigiami kaip derami, tinkami. Formulines ir gyvulines pasakos mažiausiems vaikams perteikė saugias ir teisingas elgesio strategijas. Šios pasakos leidžia manyti buvus gana įžvalgų ir subtilių vaikų psichologijos pažinimą. Taigi didelė dalis tradicinių lietuvių pasakų laikytinos ne tik pedagogiškoms, etiškoms, bet ir psichologiškai pagrįstoms.

Nors, sutinkant su D. Sauka, santykių su gyvūnija etiką sietume su bendrąja tradicine kaimo kultūros etika, taip pat matyti, kad pasakose randama ir labai senos pasaulėžiūros atspindžių – animizmo, totemizmo, be to, konstatuotina, kad gyvulinėse, buitinėse ir novelinėse pasakose galima rasti epizodų, kurie žmogaus ir gamtos santykius vaizduoja ne tik idealistiškai, bet ir pragmatiškai, alegoriškai kritikuodami žmonių visuomenę ar užaštrintai parodydami žmonių cinizmą. Šiurkščių epizodų apie žmonių tarpusavio, žmonių ir gyvūnų santykius nemažai yra tiek autentiškuose užrašymuose, tiek XX a. pasakų leidiniuose, skirtuose mokyklinio amžiaus vaikams, tačiau gyvojoje tradicijoje nuo seno lanksčiai žiūrėta į tekstą. Priklausomai nuo auditorijos amžiaus ir jautrumo šiurkštieji epizodai galėjo būti praleidžiami arba sušvelninami. Straipsnyje aptartų XX a. pateikėjų moterų sekimo maniera buvo daug labiau orientuota į jaunąjį klausytoją, švelnesnė ir kur kas labiau psichologizuota nei mums žinomi spausdinti pasakų variantai; tai leistų daryti prielaidą, kad folklorinė tradicija, bent jau XIX a. pabaigoje–XX a., buvo labai nevienalytė stiliumi, psichologizmo gelme ir idėjiniu turiniu. Tos įvairovės plačiai visuomenei skirti XX a. antrosios pusės pasakų leidiniai neatspindi.

Reikėtų sutikti su B. Bettelheimu, kad pasakos labai svarbios psichologinei vaiko brandai, tačiau abejonių keltų jo studijoje išsakytas teiginys apie plėšriųjų gyvūnų tapatinimą su *id* – nesąmoninga, instinktyvia asmenybės dalimi. Dauguma aptartų lietuviškųjų pavyzdžių rodytų, kad gyvūnams – tiek plėšriems žvėrimis, tiek

naminiams gyvuliams – gerokai dažniau tenka *superego* nei *id* vaidmuo. Gyvūnai pasakose, ypač stebuklinėse, dažnai pasirodo kaip gerumo provokatoriai, moralinių kvalifikacijų tikrintojai ir apdovanotojai, išmintingieji. Čia vertėtų prisiminti R. Darntono mintį, kad psichoanalitinio metodo ir tam tikrų psichoanalitinių folkloro interpretavimo principų negalima primesti bet kuriai kultūrai ar istoriniam laikotarpiui. Vis dėlto lietuviška medžiaga neleidžia aklai sekti ir šio mokslininko įžvalgomis apie liaudies psichologiją. Daugybė tautosakos pavyzdžių rodo, kad lietuvių pasakų idėjinis turinys yra kur kas šviesesnis, pozityvesnis, neretai ir moraliai korektiškesnis už tą, kurį mokslininkas pabrėžia kaip vyraujančią tradicinėse XVII a. prancūzų pasakose.

Gyvūnų vaizdavimas mūsų pasakose atskleidžia, kad tradicinė lietuvių pasaulėjauta daug artimesnė gamtai nei ta, kurią perteikia literatūriškai adaptuotos populiarios vakarietiškos pasakos, o opozicijos kultūra – natūra, saugu – nesaugu, žmogiška – nežmogiška, moralu – nemoralu jose nėra stipriai išreikštos. Platesni pasižvalgymai po gretimų kraštų autentiškus pasakų variantus tikriausiai padėtų įminti tokio pasaulėvaizdžio ištakas ir priežastis, tačiau tikėtina, kad tokia empatija gyvūnams buvo būdinga daugumai žemdirbiškų visuomenių.

Aptarta medžiaga rodo, kad, ieškant sąlyčio tarp kultūrologinių, sociologinių ir psichologinių tautosakos interpretacijų, vienas esminių uždavinių yra atskleisti pasakotojo nesąmoningai perimtą iš tradicijos ir sąmoningai reflektuojamus teksto lygmenis, matyti sąmoningą psichologizmą ir iracionaliai besiskleidžiančius impulsus, o tikslingą pastangą racionalizuoti, sutvarkyti pasaulį, suglaudžiant jį į meninio teksto rėmus, atskirti nuo pasyvaus pasakos kartojimo, nebenuvokiant jos prasmės. Tautės, regiono ar ryškesnio pateikėjo pasaulėvaizdžio ir pasakojimo intencijų universalumas kiekvienąsyk turi būti atrandamas iš naujo, net jei repertuare – tie patys tarptautiniai pasakų tipai.

ŠALTINIAI

AT – “The Types of the Folktales: A Classification and Bibliography, Antti Aarne’s Verzeichnis der Märchentypen”, (*FFC*, No. 3), translated and enlarged by Stith Thompson, *Folklore Fellows Communications*, No. 184, 1964.

B – Jonas Biliūnas. *Liūdna pasaka*, Vilnius: Vaga, 1973.

BsL – Jonas Basanavičius. *Levas lietuvių pasakose ir dainose*, parengė Kostas Aleksynas, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 13), Vilnius: Vaga, 2009.

BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 1–4, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Vilnius: Vaga, 1993–1998.

GKP – *Gulbė karaliaus pati: lietuvių liaudies pasakos*, sudarė Aldona Liobytė, Vilnius: Vyturys, 1986.

GV – *Gyoasis vanduo: lietuvių liaudies stebuklinės pasakos*, sudarė Bronislava Kerbelytė, Vilnius: Vyturys, 1989.

- KbLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 1: *Pasakos apie gyvūnus. Pasakėčios. Stebuklinės pasakos*; t. 2: *Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailą velnią. Buitinės pasakos. Mėlų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, 2001; *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 4: *Pasakojimai. Anekdotai. Oracijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009.
- LP – *Lietuviškos pasakos: iš Jono Basanavičiaus rinkinių vaikams*, paruošė Jonas Stukas, Vilnius: Vaga, 1969.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 3: *Pasakos*, paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, Vilnius: Mintis, 1965; *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, paruošė L. Sauka... [et al.], Vilnius: Mintis, 1967.
- MP – *Močiutės pasakos: lietuvių liaudies pasakos*, pasekė Anastazija Valiulienė, užrašė ir parengė Bronė Kazlauskienė, Vilnius: Vytury, 1985.
- SNP – *Mūsų pasakos*, paruošė Salomėja Nėris, Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto tautosakos komisija, 1934.

LITERATŪRA

- Apybraiža 1963. *Lietuvių tautosakos apybraiža*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Bettelheim Bruno 2017. *Kodėl mums reikia stebuklo: pasakų reikšmė ir svarba: psichoanalitinis požiūris*, iš anglų kalbos vertė Vytautas Grenda, Vilnius: Tyto alba.
- Darnton Robert 2002. *Didžiosios kačių skerdynės... ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų kalbos vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos.
- Davies Norman 2002. *Europa: istorija*, iš anglų kalbos vertė Leonas Tamas ir Vytautas Petrukaitis, Vilnius: Vaga.
- Džekčioriuūtė-Medeišienė Vita 2014. „Kai kurie mitinio varlės įprasminimo aspektai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje“, *Tautosakos darbai*, t. XLVIII, p. 71–88.
- Jasiūnaitė Birutė, Smetona Marius 2014. „Eufemistiniai vilko pavadinimai“, *Tautodailės metraštis*, Nr. 26, prieiga per internetą: https://www.academia.edu/28894252/Eufemistiniai_vilko_pavadinimai_Tautodail%C4%97s_metra%C5%A1tis_26_2014_p._20-25, [žiūrėta 2018-11-16].
- Kensminienė Aelita 2012. „Arkliai lietuvių mįslėse“, *Tautosakos darbai*, t. XLIII, p. 33–48.
- Kerbelytė Bronislava 1993. „Arklis – toteminis gyvūnas?“, *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 13–14.
- Kerbelytė Bronislava 2011. *Lietuvių tautosakos kūrinių prasmės*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Laurinkienė Nijolė 2000. „Devyniaragio elnio semantikos akcentai“, *Liaudies kultūra*, Nr. 1, p. 30–33.
- Macijauskaitė Jurga 2004. „Boružės interpretacija lietuvių tautosakoje: Dievo ir velnio karvutės“, *Liaudies kultūra*, Nr. 1, p. 26–28.
- Maskuliūnienė Džiuljeta 2011. *Peldų takais: lietuvių vaikų literatūros tyrinėjimai*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Pinkola Estės Clarissa 2005. *Bėgančios su vilkais: laukinės Moters archetipas mituose ir pasakose*, iš anglų kalbos vertė Lina Būgienė, Vilnius: Alma littera.
- Racėnaitė Radvilė 2006. „Gyvūnai mirties pranašai lietuvių folklore“, in: *Gamta ir religija: straipsnių rinkinys*, (*Senovės baltų kultūra*, kn. 6), Vilnius: Versus aureus, p. 178–204.
- Sadauskienė Jurga 2005. „Kajetono Aleknavičiaus kūrybos sąsajos su liaudies dainų tradicija“, *Tautosakos darbai*, t. XXII (XXIX), p. 180–190.
- Sauka Donatas 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius: Vaga.
- Sauka Donatas 2007. *Lietuvių tautosaka*, 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

- Sauka Leonardas 1999. *Lietuvių tautosaka*: vadovėlis aukštesniųjų klasių mokiniams, Kaunas: Šviesa.
- Sauka Leonardas 2007. „Pastangos švelninti kūrinių: pasakos „Eglė žalčių karalienė“ periferiniai variantai“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 45–54.
- Seselskytė Adelė 1985. *Lietuvių stebuklinės pasakos apie pamotę ir podukrą*: monografija, Vilnius: Vaga.
- Skunčikas Romualdas 2007. *Vaikų literatūros etiudai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Šlekonytė Jūratė 2007. „Šarkos įvaizdis lietuvių ir kitų Europos tautų pasaulėžiūroje“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 91–103.
- Šlekonytė Jūratė 2010. „Gigantiškas jautis lietuvių folklore: vaizdinio ypatumų ir genezės klausimu“, *Res humanitariae*, t. VII, p. 142–160.
- Šlekonytė Jūratė 2015. „Lietuvių pasakų tyrimų šimtmetis: nuo tradicinės komparatyvistikos iki šiuolaikinių metodų“, *Tautosakos darbai*, t. XLIX, p. 123–144.
- Šlekonytė Jūratė 2018. „Ar mums reikia pasakų? Atsakymą duoda Bruno Bettelheimas“: [rezenzija], *Tautosakos darbai*, t. 55, p. 223–230.
- Šukytė Giedrė 2009. „Kai kurie arklių įvardijimai lietuvių tautosakoje“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 8, p. 44–52.
- Vaitkevičienė Daiva 2008. „Devyniamisliis, arba Kurklio istorija“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIV, p. 101–123.
- Vanagas Vytautas (par.) 1978. *Lietuvių pasakėčia*, (ser. *Versmės*), Vilnius: Vaga.
- Vėlius Norbertas 1990. „Lietuvių liaudies pasakos „Vilko dainavimas“ (AT 163) ištakos“, *Lituanistica*, t. 54, Nr. 3, p. 95–106.
- Разаускас Дайнюс, Татьяна Цивьян 2005. „Из мифологического bestiария: еж в космогонических преданиях (балто-балканский ареал)“, in: *Балтийские перекрестки: этнос, конфессия, миф, текст*, Санкт-Петербург: Наука, p. 197–231.
- Разаускас Дайнюс 2006. „Символика рыбы, связанная с нижним миром и смертью, в балто-славянской традиции“, in: *Балто-славянские исследования XVII*, Москва: Индрик, p. 295–352;
- Разаускас Дайнюс 2009. „Рыба как символ (воз)рождения и жизни“, in: *Балто-славянские исследования XVIII*, Москва: Индрик, p. 528–567.

People and Animals in Lithuanian Folktales: the Didactical and Psychological Aspects

JURGA SADAUSKIENĖ

S u m m a r y

Keywords: folktale, animals, traditional pedagogics, cultural psychology, Lithuanian worldview.

The purpose of the article is revealing the great variety of relationships between humans and animals in the traditional Lithuanian folktales in order to understand the meaning of the animal motives in this folklore genre. Analysis of the ethical, pedagogical and psychological aspects of the tales rests on the printed and archived materials from the 19th – 20th century. The author discusses the instances of clashing and matching perspectives between the folklore-centered, psychological, and culture-oriented views on the traditional narratives and on the worldview that these narratives reflect. Representations of both the wild animals, birds and reptiles, and the domesticated ones in the Lithuanian fairy tales and animal tales are rather symbolical than realistic, thus encouraging to view these narratives as essentially meant for

upbringing or psychotherapy rather than natural education. According to the emotional, ethical and pedagogical value of relationships between the protagonist and the animals, the folktale motives fall into several groups:

- a. relations based on fear (folktales prohibiting to hurt the totemic animals);
- b. overcoming of fear and hostility (folktales describing marriage with animals);
- c. empathy (folktales describing people saving and caring for the animals, and therefore experiencing great success);
- d. acquiring protection (folktales describing animals sacrificing themselves for the benefit of the protagonist);
- e. animals endowed with authority in the eyes of the humans (folktales revealing special powers and capacities of the animals, which alone enable the humans to achieve their aims; these tales reveal dependence of people on nature);
- f. narratives enhancing emotional consciousness (tales of animals and formula tales dedicated to the youngest children and teaching them strategies of safe behavior as well as encouraging their emotional self-awareness);
- g. hostility (stories derived from the medieval animal epos);
- h. pragmatism and economical attitude (folktales describing animals as sources of profit rather than self-contained characters).

In conclusion, the author assumes that literary tradition must have had minimum impact on the ancient Lithuanian folktales and their worldview in particular, since they do not antagonize the natural and the human world. Contrary to the view expressed by the French cultural historian Robert Darnton maintaining that French tales essentially have been harsh and cynical, the majority of the Lithuanian tales merit recognition for their positive view of the world, for bringing up educational examples, for pedagogical intentions and the general concept that rightful behavior deserves an appropriate reward. Having discussed the psychoanalytic interpretations of folktales, the author assumes that animals in the oldest versions of the Lithuanian folktales play the role of the *superego* rather than *id*. This allows to maintain that respectful attitude towards animals was inherent in the culture of the ancient peoples, particularly the peasants, being “discovered” in the literary tradition as late as the end of the 19th century.